

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОЇ ГОСТИННОСТІ (HOSPITUM PUBLICUM) В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

INSTITUTION OF PUBLIC HOSPITALITY (HOSPITUM PUBLICUM) IN ANCIENT ROME

Денисенко В.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових звичаїв, які регламентували правила міжнародної комунікації в Стародавньому Римі. У роботі розглянуто інститут державної гостинності (hospitum publicum). Досліджено його вплив на формування міжнародного права із захисту прав людини та консульського права.

Ключові слова: міжнародне право, консульське право, публічна гостинність, приватна гостинність, римське право.

Статья посвящена исследованию международно-правовых обычаев, которые регламентировали правила международной коммуникации в Древнем Риме. В работе рассмотрен институт государственного гостеприимства (hospitum publicum). Исследовано его влияние на формирование международного права по защите прав человека и консульского права.

Ключевые слова: международное право, консульское право, публичное гостеприимство, частное гостеприимство, римское право.

The article is dedicated to the research of international legal customs that regulate the rules of interstate communication of Ancient Rome. The paper discusses the institution of public hospitality (hospitum publicum). Explore its impact on the formation of international law for the protection of human rights and consular law.

Key words: international law, Consular Law, public hospitality, private hospitality, Roman law.

Постановка проблеми. Питання розуміння і тлумачення походження міжнародного права та його інститутів, у тому числі інституту правового статусу іноземців та пов'язаного з ним інституту консульського права, відповідності положень сучасного міжнародного права традиціям і звичаям народів із давньою історією регулювання міжнародних відносин, є одними з тих, що впливають сьогодні на правотворчі і правозастосовчі процеси. З'ясування того, які із засад правової регламентації статусу іноземців стародавнього міжнародного права взагалі і міжнародного право Античного Риму зокрема стали основоположними або складовими його сучасної системи, дозволить визначити характерні особливості цього інституту права, його природу і специфіку. Вирішення цих проблем сприятиме з'ясуванню і більш ефективному використанню механізмів міжнародної правотворчості і правозастосування окремих норм консульського права (консульські імунітети тощо). Це свідчить про актуальність теми даного дослідження.

Інститут консулів виник у рабовласницьку епоху задовго до появи постійних посольств і вважається одним із найстаріших інститутів міжнародного права. Як і багато з інститутів сучасного міжнародного права, його становлення тісно пов'язане з розвитком міжнародних відносин, міжнародної торгівлі і мореплавства [1, с. 79]. Історія розвитку відносин між державами свідчить, що інститути покровительства іноземцям (прохсенія в Стародавній Греції, патронат – у Стародавньому Римі) стоять біля витоків консульської служби, і вже для Стародавнього світу можна говорити про формування окремих норм консульського права (консульські імунітети тощо). На думку дослідників, батьківщиною консульського інституту є саме Антична Греція і Античний Рим, де збільшення торгових та міжнародно-політичних відносин мало безпрецедентний характер. Виходячи з політичних й економічних мотивів, ці держави встановлювали активні міжнародні зв'язки з іншими народами [1, с. 80].

Стан дослідження. Проблеми становлення правового статусу іноземців неодноразово були предметом дослідження в контексті вивчення зародження міжнародного права в Стародавньому Римі та визначення сфери дії *jus gentium* (роботи В.Е. Грабаря, А.А. Мережко, Ю.К. Колосовської, Є.С. Смірнові тощо) [2–7]. Не дивлячись на значний за обсягом матеріал, представлений у працях

античних авторів, у вітчизняній літературі тема інституту гостинності в Стародавньому Римі як правового інституту, за допомогою якого здійснюються зв'язки народів і племен, опрацьована недостатньо.

Мета статті – дослідження окремого історичного періоду становлення консульської служби і формування консульського права – інституту державної гостинності (hospitum publicum) в Стародавньому Римі.

Виклад основного матеріалу. Представники різних народів і племен здавна взаємодіяли між собою. Головною підставою міжплеменних контактів були, по-перше, шлюбні відносини (будь-яка спільнота, заснована на родинних зв'язках, характеризується екзогамією – заборонаю шлюбних відносин усередині спільноти, що робить контакти з іноземцями життєво важливими); по-друге, – торгівля. В обох випадках такі контакти були неможливими без головного – визнання правового статусу контрагента. Тому зародження інституту правового статусу іноземців є центральним у міжнародних відносинах із часів племенного суспільства. Процес становлення статусу іноземців був тривалим і ускладнювався первісною свідомістю людей, що жили, переважно, малими групами (сім'я, клан, рід, плем'я) [8, с. 232].

З формуванням держав ситуація зазнала певних змін. Це пов'язано, перш за все, з тим, що на територію держави поширюється її повний і виключний суверенітет. Особи, які перебувають на її території, знаходяться під повною і виключною юрисдикцією цієї держави, яка встановлює у своєму національному праві їх відповідний юридичний статус і правовий режим. Держава здійснює по відношенню до свого населення три види юрисдикції: законодавчу, виконавчу (адміністративну) та судову. У силу законодавчої юрисдикції держава встановлює юридичний статус осіб на її території, відносячи їх до категорій громадян, іноземців, біженців тощо. Таким чином, регулювання правового положення фізичних осіб, що перебувають на території держави, належить до виключної компетенції даної держави [9, с. 328–329].

В Античному світі правовий статус особи визначала ідея громадянства. Уся повнота політичних та особистих прав римського громадянина визначалася виключно громадянським статусом. Норми римського права встановлю-

валися виключно для римських громадян, що створювало умови, коли іноземні права іноземців не визнавалися римським судом, а римське право не могло бути застосованим до іноземців [10, с. 55; 7, с. 8]. З розвитком торгівлі між Римом і іншими містами виникла необхідність у наданні певних прав іноземцям.

Нагальна потреба врегулювання правового статусу іноземців призвела до формування різноманітних правових інститутів, покликаних вирішити цю проблему. Першим таким став створений у III ст. до н. е. інститут преторів – чиновників, обов'язком яких було турбуватися про іноземців і вирішувати спори, де одна або дві сторони були іноземцями. У 242 р. до н. е. в Римі була створена посада другого претора (*praetor peregrinus*). У його компетенції були справи між перегинами, а також між римськими громадянами і перегинами (*inter peregrinus, inter cives et peregrinus*). Слово *hostis* залишилось у римському словнику. Перегринське населення існувало у звичайному праві до конституції Каракалли, коли право римського громадянства було поширене на все вільне населення імперії. Претори призначалися з числа сенаторів, а іноді і окремих громадян. Претори в Стародавньому Римі виконували таку саме функцію, як проксени в Греції [1, с. 80].

Другим правовим інститутом, призначенням якого було вирішення проблем із врегулюванням статусу іноземців у Римі, став інститут гостинності.

У період Риму інститут гостинності набуває форму договору (до цього він існував лише у формі звичаю – на Стародавньому Сході) [8, с. 243]. У стародавніх римлян гостинність була двох видів: особиста (характеру сімейних зв'язків – *hospitium privatum*) і громадська, державна (*hospitium publicum*) [11, с. 73; 6, с. 14].

Гостинність укладалася між приватними особами однієї общини й іншої, і тоді вона була приватною (*hospitium privatum*). Гостинність укладалася між декількома общинами, і вона могла бути публічною або державною (*hospitium publicum*). У випадку публічної гостинності угоду укладав увесь римський народ, від імені якого сенат укладав договірні відносини з представниками іншої общини [5, с. 53].

У Римі часів республіки гостинність була пов'язана з італійськими племенами. Гостинність представляла собою добровільні зв'язки, взяті на себе однією общиною, більш сильною і впливовою, як покровительство над іншою [5, с. 52].

Розвиток інституту гостинності в Латії традиція пов'язує із Сервієм Туллієм (VI ст. до н. е.). На основі гостинності і дружби ним був заснований союз латинських міст із Римом [12, I, 45, 2]. Сам процес утворення союзу відображає стадію оформлення гостинності в правовий інститут. Так, стосовно громадян латинських общин у цьому випадку Лівій застосовує термін *hospes* [12, I, 45, 6]. Термін *peregrini* стосовно мешканців італійських общин з'являється пізніше.

Ю.К. Колосовська вважає, що договір гостинності укладався через промовляння усної клятви зі словами «Чи обіцяєш дати?» (*Dari spondes*). Клятва давалася біля олтаря з наливанням на нього вина і молока. Обидві сторони давали усну обіцянку чесно і вірно виконувати договір. І хоча ця клятва належала лише до римського права, в ній брали участь також як римські громадяни, так і перегрини [5, с. 57].

Як інститут покровительства гостинність стає одним із факторів зовнішньої політики Риму. Про це свідчать взаємини Риму з елліністичними державами Середземномор'я. Так, зв'язки гостинності на державному рівні (*in publicum hospitium*) були укладені з общиною Ліпарських островів [12, V, 28, 4-5]. У гостинності із Римом перебував Родос, а також царі провінції Азія [12, XXXVII, 54, 5]. Цар Персей, щоб запобігти втручання римлян у справи Епіра, посилався на спадкову гостинність, укладену його батьком Філі-

пом [12, XLII, 38, 8-9]. Під час дій Цезаря в Африці цар Юба посилався на гостинність, укладену Помпеем із його батьком Гіємпсалом [13, BC, II, 25, 4; 6, с. 16].

Гостинність діє як фактор, що регулював відносини Риму з італійськими общинами. Його існуванню не перешкоджали війни, які Рим вів з італіками. Військові конфлікти общин, що мали користувалися з Римом гостинністю, існували століттями. Війна припинялася лише на час укладення перемир'я (*indutiae*), але це не означало закінчення війни. Так, відносно общин волосків і латинів, що мали гостинність з Римом, Лівій каже, що римляни воювали з ними 200 років [12, I, 53, 2]. З общиною Цере, яка мала значні заслуги перед Римом і перебувала з ним у гостинності, було укладено перемир'я строком на 100 років [12, V, 50, 3; 12, VII, 20, 8]. Договори гостинності не скасовувалися, вони лише припиняли свою дію на час ведення військових дій, після закінчення війни договірні відносини знову поновлювалися [5, с. 54].

На думку Ю.К. Колосовської, гостинність виступає як засіб, що охороняв політичну самостійність іноземних держав, коли царі, що опинилися в залежності від Риму, вдавалися до гостинності як способу збереження своєї незалежності [5, с. 55].

Гостинність і клієнтелу для часів Імперії виступають як патронат і покровительство патриційних родин над цілими областями Італії і за її межами. Покровительство і патронат для сімей патрицій – дуже давній інститут для Риму. Так, Помпей набрав у Піцені зі своїх клієнтів три легіони [14, Pomp. VI]. Спарта знаходилася під опікою роду Клавдіїв [15, De orat. 1.99; 5, с. 55; 6, с. 16].

Гостинність зазнає змін не лише юридичного характеру, але й по суті. Відбувається зміна понять цього інституту, оскільки практично в період Імперії він перестає існувати, що знайшло відображення в римській мові більш пізнього періоду. У правових текстах Імперії гостинність часто виступає разом із терміном «дружба» (*amicitia*). Титул «друга Римського народу» дарувався сенатом і народом як одній особі, так і общині в цілому внаслідок взаємних мирних відносин [12, XXXI, 11, 16]. Це було особливою формою зв'язку римських общин [5, с. 57].

Ймовірно, що існувала різниця між статусами гостинності і дружби. Так, в юриста II ст. н. е. Помпонія «дружба» поставлена раніше гостинності (*Dig. 49, 15, 5*). Союз, позначений як гостинність, не був угодою типу *foedus*, оскільки укладення такого договору було зазвичай результатом війни. Для укладення угоди про гостинність вимагалось проголошення клятв. Такі клятви давалися не після закінчення військових дій, але під час укладення угоди гостинності внаслідок домовленостей і в мирних умовах [5, с. 57].

Гостинність відома і провінціям. У провінціях гостинність, об'єднана з клієнтелю, виступає як один правовий інститут. Відносини договору гостинності і клієнтели уклалися під наглядом міста, їх засвідчували магістрати з правом римського громадянства. Так, в одному з договорів в Іспанії мова йде про укладення гостинності між племенем зелів і родами десонків і трідіавів. Останні виступають в якості гостей. Цей союз був оформлений договором і зафіксований документально. Потім право гостинності було доповнено вступом у клієнтелу, що поширювалося на дітей та їх нащадків. Тобто мова йде про спадкову гостинність і клієнтелу між цими общинами [16].

У договір 152 р. вступають представники інших племен – аволіків, вісальгів, кабруагенів. Оформлюється договір під наглядом міської влади міста Астурікі. Тобто формується залежність племен від міста, що оформлюється як гостинність і клієнтелу [6, с. 21–22].

Зв'язки клієнтели і гостинності мали не лише моральний, але й економічне значення. Відносини клієнтели і гостинності – різні за своєю суттю. Гість був громадянином не римської общини, клієнт – неповноправний грома-

дянин, але римської общини. Проте в умовах провінції ці інститути поєднуються, тому що за своїм статусом і гість, і клієнт були особами неповноправними.

Гостинність відома і для общин Галлії часів Цезаря. Союз гостинності був укладений Цезарем із галльською общиною едуїв. Едуї отримали від римського сенату титул «друга римського народу». Вони були названі общиною, що користується своїми правами і законами [13, BG, VII, 37, 5]. А згідно з Лівієм едуї отримали звання союзників Риму ще в 121 р. до н.е. внаслідок завоювання Цизальпійської Галлії [12, Per., LXI]. Страбон стосовно едуїв пише: «Вони не лише називалися кровними родичами римлян, але були першими серед общин Галлії, що уклали угоду про дружбу і союз із римлянами» [17, IV, 3, 2]. Це приклад того, як стародавній інститут гостинності стає римським інститутом правового і соціального життя провінцій.

Ю.К. Колосовська наводить приклад, коли через угоду про гостинність між племенами були надані землі під час ворожого нападу [13, BG, I, 28, 5; 6, с. 23], і приходиться до висновку, що право гостинності включало в себе право наділення землею осіб, що перебували в гостинності. Проте, на нашу думку, це швидше є не елементом саме римського права, а проявом збереження племінних звичаїв, звичаєвого права, адже застосовувалося воно між племенами, а не між римлянами та варварами.

Звичай гостинності продовжував діяти за часів імперії, проте тепер гостинність надавалася від імені імператорської влади. Розірванням союз гостинності міг бути під час зміни влади. Так, під час громадянської війни після смерті Метелла (68–69 рр. н.е.) деякі галльські племена (плем'я лігонів) розірвали союз гостинності з Галлою і перейшли на бік Оттона. Після смерті Оттона вони присягнули на вірність імператору Вітеллію і надіслали його війську зображення двох поєднаних правих рук, що було символом гостинності [18, Hist, I, 53–54].

Висновки. Стародавні інститути покровительства іноземцям (преторське право, інститут гостинності, патронат, проксенія в Греції) є праобразом сучасного консульського

права. Разом із тим є і суттєва різниця. У Стародавньому Римі сама держава за допомогою своїх органів надавала покровительство іноземцям, що перебували на її території. У сучасних міжнародних відносинах держава надає покровительство своїм власним громадянам у державі їх перебування, надсилаючи туди спеціально вповноважених посадових осіб – консулів.

Гостинність з'являється в найбільш ранні часи римської історії як право народів і з часом набуває риси правового інституту. Проте до останніх часів її існування перевага релігійних і моральних мотивів перед правовими є безперечною.

Спочатку гостинність існує в подвійній формі: з одного боку, гостинність належить праву народів (*jus gentium*), з іншого – праву римської общини (*jus civile*), сама гостинність походить від римської общини і діє в інтересах цієї общини. Проте це право було правом peregrini і виступало в якості міжнародного права, як право народів, що увійшли до складу римської держави. Воно було основою для римської зовнішньої політики як на Заході, так і на Сході. Гостинність була інструментом для встановлення відносин імперії з племенами.

Можна виділити спільні риси інституту гостинності в Стародавній Греції і Римі: 1) в обох випадках він став результатом розвитку торговельних зв'язків, необхідності забезпечення майнових і особистих прав іноземця; 2) цей інститут існував у формі публічної і приватної гостинності; 3) морально-релігійне підґрунтя. Основною відмінністю інституту гостинності в Римі є тісний зв'язок із відносинами залежності між Римом і підкореними народами, як наслідок – поєднання гостинності і клієнтели. Причина полягає в особливостях зовнішньої політики Риму елліністичних часів та формування імперії. Для Стародавнього Риму гостинність більш чітко виражена як засіб ведення зовнішньої політики. В історичних документах Риму гостинність виступає як державний інститут, римляни використовували його разом із «дружбою» для встановлення міжнародних контактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Торшина О.М. История становления и развития консульской службы / О.М. Торшина // Вестник РУДН, серия Юридические науки. – 2009. – № 3. – С. 79–88.
2. Грабар В.Е. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* / В.Е. Грабар // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Т.8. Міжнародне право / За ред. Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисова. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – С. 476–508.
3. Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность / А.А. Мережко. – К.: Таксон, 2006. – 356 с.
4. Колосовская Ю.К. Гостеприимство в системе *ius gentium* древнего Рима / Ю.К. Колосовская // Древнее право. IVS ANTIQVVM. № 1(4). 1999. – М.: Спарк / МГУ им. М.В. Ломоносова. Юрид. фак-т, Институт всеобщей истории РАН, Центр изучения римского права, 1999. – С. 86–98.
5. Колосовская Ю.К. Гостеприимство как право народов древнего Рима / Ю.К. Колосовская // Закон и обычай гостеприимства в античном мире (Доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (Москва, 27-28 мая)). – М.: Издат. ИВИ РАН, РАА, 1999. – С. 49–59.
6. Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае. I-IV вв. н.э. / Ю.К. Колосовская – М.: Наука, 2000. – 288 с.
7. Смирнова Е.С. Некоторые вопросы регулирования правового статуса иностранцев в Древнем Риме / Е.С. Смирнова // История государства и права. – 2005. – № 5. – С. 8–11.
8. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О.В. Буткевич. – К.: Україна, 2004. – 864 с.
9. Баймуратов М.А. Международное публичное право / М.А. Баймуратов. – Харьков: Одиссей, 2003. – 752 с.
10. Хвостов В.М. Система римского права / В.М. Хвостов. – М.: Спарк, 1996. – 522 с.
11. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожний О.В. Міжнародне право. Основи теорії / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2003. – 608 с.
12. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М.: Ладомир, 2002. – Т.1. – 702 с.; Т.2. – 810 с.; Т.3. – 794 с.
13. Записки Юлия Цезаря / Пер. и коммент. М.М. Покровского; Гай Саллюстий Крисп. Сочинения / Пер. и коммент. В.О. Горенштейна. – М.: ООО «Издательство АСТ», Ладомир, 2001. – 752 с.
14. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх. – М.: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008. – 1263 с.
15. Цицерон. О дружбе. Об обязанностях. О старости / Цицерон. – М.: Наука, 1968. – 236 с.
16. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории Ранней Римской империи: пер. Е.М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1956. – № 4. – № 1395.
17. Страбон. География / Страбон. – Л.: Наука, 1964. – 944 с.
18. Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. История / Пер. с лат. – М.: ООО «Издательство АСТ», Ладомир, 2001 – 992 с.